

РОДИНА В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Т. ОСТАШКО

Інститут історії України НАН України

Анотація

У статті на підставі нових архівних джерел переважно з особистого архіву видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого та дипломата В.Липинського простежується його шлях у політичне українство та аналізується вплив родини на формування його національного самоусвідомлення.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, родина Липинських, українська шляхта.

Аннотация

В статье на основании новых архивных источников преимущественно из личного архива выдающегося украинского общественно-политического деятеля, ученого и дипломата В.Липинского прослеживается его путь в политическое украинство и анализируется влияние семьи на формирование его национального самосознания.

Ключевые слова: Вячеслав Липинский, семья Липинских, украинская шляхта.

Summary

In the article on the basis of new archival sources mainly from the personal archive of the famous Ukrainian civic and political activist, scientist and diplomat V.Lipinsky traced its way into the political Ukrainians and analyzed the impact on family formation of its national identity.

Key words: Vyacheslav Lipinsky, Lipinsky family, Ukrainian nobility.

В'ячеслав Казимирович Липинський належав до одного з найдавніших родів мазовецької земельної шляхти. Сучасні дослідники життя і творчості В.Липинського¹ спираються головним чином на факти про династію Липинських, які у 1922 р. опублікував Казимир Пуласький у своїй праці «Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdaw»². Це закономірно, адже праця стала першою ластівкою у процесі дослідження як життєвого та наукового доробку вченого, так і його родини. Слід констатувати, що невелика монографія польського геральдика досі вважалася єдиним дослідженням, присвяченим роду Липинських. Водночас поза увагою вчених залишилася цікава публікація, яка з'явилася внаслідок поглибленого інтересу до особи ідеолога українського консерватизму і засновника державницького напрямку в українській історіографії – В'ячеслава Липинського, який спостерігався на початку 1950-х рр. У 1952 р. відомий український історик-геральдик та генеалог В'ячеслав Сенютович-Бережний опублікував у журналі «Державницька думка» розвідку під назвою «Рід В'ячеслава Липинського»³, в якій виклав короткий родовід цілої династії. І хоч праця В'ячеслава Сенютовича-Бережного значною мірою базується на дослідженні К.Пуласького, проте вона є самостійним дослідженням, яке враховувало і науковий доробок В.Липинського у справі вивчення ним власного родоводу. Принагідно варто звернути увагу, що інтерес до особи В'ячеслава Казимировича на початку 1950-х років значною мірою був пов'язаний з суттєвим поповненням у лавах зарубіжних українських істориків саме за рахунок представників державницької школи (Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин, В.Міяковський та ін.), які виїхали з України під час Другої світової війни. Вони не лише розпочали створення нових наукових інституцій, зокрема Української вільної академії наук у США, але й сприяли активізації праці інших дослідників (І.Токаржевського-Карашевича, Є.Архипенка) у геральдичних наукових установах, які прагнули розширити коло знань про українську шляхту, її традиції та витоки.

Окрім вищенаведених досліджень, відомі також й інші спроби складання родоводу Липинських. Схему роду Липинських герба «Бродзіч» у другій половині XVIII–XIX ст. опублікував Лев Р. Білас як додаток до свого англomовного тексту «The Intellectual Development

of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I»⁴. Спробу окреслити родовід Липинських здійснив і відомий український учений О.Оглоблин, працюючи у 1959 р. над своєю монографією «Люди старої України», про що свідчать його нотатки, які збереглися у його приватній колекції в Українській вільній академії у США⁵. Можливо, він шукав більш ранні спроби національної ідентичності у роду Липинських.

Метою нашого дослідження є спроба на підставі нових архівних джерел, головним чином записок біографічного характеру В'ячеслава Липинського, а також публікації В.Сенютовича-Бережного доповнити життєпис видатного українського вченого і громадсько-політичного діяча польського походження, простежити його шлях у політичне українство та проаналізувати, наскільки родина вплинула на формування його національного самоусвідомлення.

Отже, праця Казимира Пуласького «Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdaw» стала першою публікацією про рід Липинських. У листі до І.Кревецького 30 жовтня 1922 р. В.Липинський згадував, що «книжка ця була Пулаським написана перед війною», автор передав рукопис, який «випадково у нього заховався, бо вся бібліотека згоріла», родині Липинських, і вона була надрукована коштом Станіслава Липинського – брата В'ячеслава⁶. У листі до давнього свого друга адвоката Романа Метика він писав, що автор монографії «займався історією нашої шляхти: черпав з архів[ів] (як напр[иклад] Архів подільської шляхти)». Історія роду Липинським була підготовлена до 2-го тому фундаментальної праці К.Пуласького «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wolynia i Ukrainy» і на пропозицію В.Липинського видрукована окремим виданням накладом 100 примірників⁷. За твердженням польського біографа В.Липинського Богдана Ганцажа, вчений тісно співпрацював з К.Пулаським, надаючи йому багато власноруч виконаних копій з цінних архівних матеріалів, що стосувалися його родини⁸.

Розбираючи генеалогію роду, В.Сенютович-Бережний зауважував, що існує три основні династії Липинських, не споріднені між собою. Родоначальник однієї з них приблизно 1400 р. отримав землю Липницю на Помор'ї від короля Казимира Ягелончика як «нагороду за послуги у боротьбі проти Ордену, з обов'язком несення військової служби». 1590 р. виступив у Варшаві, на сеймі, воєвода Поморський Ян Липинський, очевидно, нащадок цих шляхтичів. За словами геральдика, були відомі ще два старі осередки Липинських: «Липня в землі Равській, парафії Лубані, та Липини, повіту Каменчиковського, у землі Нурській, в Мазовії»⁹. Рід В'ячеслава Липинського, який належав до герба «Бродзич», зачинався саме від останньої гілки. Згадки про нього зустрічаються від початку XVI ст. «Десь коло 1515 року Андрій, бувший плебан Райгорода, з братами Варфоломієм та Матвієм дістали від князів Мазовецьких за заслуги великі маєтки під загальною назвою Липини», – писав історик. Доменік – син Матвія – разом з братом та кузенами, діставши у 1526 р. від княгині Анни Мазовецької Магдебурзьке право для своїх маєтків, поділили їх на дві частини: *Lipina antiqua* та *Lipina nova*, або *Wagan*¹⁰. Так само писав в автобіографії В'ячеслав Липинський. Зокрема, він наголошував, що його сім'я «належала до роду земельної шляхти мазовецької, якого одна лінія (що в XVI і XVII ст. писалася по імені своєї гніздової посілости в землі Нурській “de Antiqua Lipiny”)»¹¹.

В.Сенютович-Бережний, розбираючи джерела походження роду, звертає увагу на віднайдені та зазначені В.Липинським в «Україні на переломі» джерела про «покозаченого шляхтича Липинського» (1651), який міг належати «до давно осілого роду у воєводстві Київському». У своїх наукових працях історик, за словами В.Сенютовича-Бережного, згадує серед далеких прашурів ще Богдана Липинського, 1581, овруцького зем'янина та Петра Липинського, підстаросту Овруцького початку XVII ст., а «також Яна і Стефана, православного, 1665». На думку В.Липинського, цей Стефан і був той покозачений шляхтич¹².

Гілка роду, до якого належав В'ячеслав Липинський, тягнулася від Домініка Липинського та його синів Павла, Альберта-Войцеха та Яна. Вона, за словами В.Сенютовича-Бережного, «хоча і не втратила своїх маєтків, але розмножилась і матеріально занепала». Більшість її членів залишили рідне гніздо та в інших воєводствах, на різних посадах шукали відповідного

становища. Вони дали багато земських урядників, а один із них – «Антоній, каштелян Галицький і кавалер ордена Білого Орла, був сенатором Річи Посполитої»¹³. Згідно з автобіографією В'ячеслава Липинського, на початку XVIII ст. його пращури вийшли в Україну, «осіли на стало на Поділлі, придбали там значні земельні маєтки і займали там в XVIII і XIX ст. ст. ріжні земські і військові уряди»¹⁴.

Одним з перших серед подільських представників роду В'ячеслава Липинського В.Сенютович-Бережний називає Яна-Ігнатія Липинського (помер 1738 р.), який, очевидно, придбав на Поділлі якісь маєтки, та його сина – Антонія, що 1735 р. був товаришем панцерної роти Йосифа Потоцького, каштеляна Брацлавського, а потім був коморним воєводства Подільського (1744), мечником Подільським (1745), писарем земським Кам'янець-Подільським, а від 1778 р. – каштеляном Галицьким¹⁵. В'ячеслав Липинський був нащадком з «так званої другої Подільської лінії цього роду, що виселилася туди із Липин Старих трохи пізніше». Вона пов'язана з Антонієм Липинським, стольником Дрогицьким (1745), одруженим з Маріяною Плоською, донькою Альберта Плоського, підстоля Цехановського, і Софії Хоментовської. Подружжя мало трьох синів: Вікентія, Войцеха і Йосифа-Антонія. Останній – товариш роти панцерної у 1752 р., стольник Дрогицький, а у 1756 р. стольник Курський, деє близько 1759 р. перенісся на Поділля і одідичив село Теремковці та одружився з Цецілією Текліч. Від цього шлюбу далекий предок В'ячеслава Липинського Йосиф-Антоній мав двох доньок – Франциску та Маріану і двох синів: Яна й Антонія. Останній – прапрадід В'ячеслава Липинського, у 1786 р. був делегатом до воєводства Подільського, а 1796 р. – підкоморієм Кам'янецьким, а 1805 р. – маршалком шляхти повіту Кам'янецького¹⁶. Антоній, одружений з Юстиною Качковською, серед інших дітей мав сина Фабіана, який був прадідом історика. Він одідичив с. Лойовець повіту Ушицького, с. Рибне повіту Могилівського, села Демківка, Юзефівка, Любомирка і Марківка повіту Ольгопільського, був хорунжим і суддею граничним повіту Ольгопільського (1814), маршалком шляхти цього повіту (1820–1826), головою Окружного суду Подільської губернії. У шлюбі з Юзефою Ярошинською у 1814 р. був народжений дідусь В'ячеслава Липинського – Володимир-Северин-Маріян¹⁷. З його біографії відомо, що він отримав освіту у лицей у Крем'янци, потім служив у Харківському уланському полку, мешкав на Поділлі, володів селами: Саражинка, Стратіївка, Лойовець, Демківка, Юзефівка, Любомирка. Втративши внаслідок нещасливих обставин маєток, він виїхав до Гжатська, Смоленської губернії, де й помер 1883 р. Бабуся В'ячеслава Липинського – Емілія Бечковська, власниця частини с. Затурці Володимирського повіту на Волині, донька Йосифа Бечковського, підкоморія Володимирського, і Теклі з роду Янишевських¹⁸.

У подружжя Емілії (Бечковської) та Володимира-Северина-Маріяна Липинських народилися донька та двоє синів, один з них Казимир-Сильвестер-Антоній – батько В'ячеслава Липинського – народився у 1844 р. Він був молодшим сином у родині. Проте, спираючись на свідчення В'ячеслава Липинського, В.Сенютович-Бережний зазначає, що в його сім'ї зберігається предківська печатка із старим родовим гербом «Бродзич», яка передавалася завжди найстаршому в роді¹⁹. Казимир Липинський після закінчення військової школи у Петербурзі брав участь як саперний офіцер у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. У 1880 р. подався до демісії в чині штабс-капітана й осів у с. Затурці. Тут варто згадати, що дядько В'ячеслава Липинського – Йосиф, одружений з Марцеліною Раціборовською, донькою власника частини села Затурці, був бездітний, тому уся посілість відійшла до родини його молодшого брата Казимира²⁰. Останній виявив себе дуже добрим господарем і підняв господарство на високий рівень. Від графині Пелагії Морштин докупив маєток Торчин у Луцькому повіті. У 1881 р. одружився з Кларою Рокицькою – донькою Аполінарія Рокицького герба Рогалья, дідача с. Мервинців та Чернівки на Поділлі та Теофілії з роду Волошиновських. Мати В.Липинського народилася у 1853 р., у с. Чернівка на Поділлі. По матері була правнучкою підкоморія Августа Рокицького.

В історичній та краєзнавчій літературі намітилася певна дискусія щодо місця народження видатного українського мислителя і вченого. В'ячеслав Липинський²¹ народився 5 (17) квітня 1882 р. у с. Затурці Володимир-Волинського повіту на Волині. Водночас, Ян Липинський з Кракова, небіж В'ячеслава Казимировича, фактичним місцем його народження називає с. Ратнів поблизу Луцька²². В автобіографії, написаній у 1923 р. для ювілейного видання НТШ ім. Т.Шевченка у Львові, сам В.Липинський зазначає, що «народився 5/17 квітня 1882 року на Волині в родині власників [дідичів] с[ела] Затурці Володимирського повіту»²³. На місце народження саме у селі Затурці вказує письмове прохання батька В'ячеслава Липинського директору Першої київської гімназії про зарахування його сина на навчання, де місцем народження записано безпосередньо саме це місце²⁴. Так само у власноручно написаному «Родоводі» (анкетній картці Ягеллонського університету) за перше півріччя академічного року 1904/1905 у графі «місце народження» написано: «село Затурці на Волині»²⁵. Польський дослідник Б.Ганцаж пов'язує суперечності з визначенням місця народження В.Липинського з місцем його хрещення, тобто с. Затурці, де була парафіяльна церква²⁶. На нашу думку, В'ячеслав Липинський справді народився у родовому маєтку у с. Затурці, а його небіж помилково називає місце народження с. Ратнів поблизу Луцька, де народився середній син Липинських Станіслав – батько Яна Липинського.

Повага до старших родичів та родинні традиції були невід'ємною складовою життя сім'ї Липинських. За словами Б.Ганцажа, щороку родина разом із дітьми відвідували матір Клари Липинської – Теофілу Рокицьку, яка мешкала у Вінниці в приватному пансіоні для літніх людей²⁷. Він, за власним зізнанням, був «вихований у римсько-католицькій культурі авторитетів і стримуючих установ» і «як потомок старої аристократії був вихований в поняттях старих правних норм її моралі»²⁸. В іншій записці, занотованій для майбутніх споминів, В.Липинський зазначав, що його сім'я дотримувалася українських традицій, які панували у тій місцевості, де вони жили. Більше того, він відзначає патріархальність свого дому, в якому дотримувалися «старих патріархальних звичаїв на селі (обжинки, благословить до шлюбу, новорічні бажання, коза, толока і т.д.)»²⁹. Водночас для В.Липинського було важливим, що він, власне, і занотував для своїх споминів, зазначити, що генезою його українства не був «становий, козацький романтизм», якого на Волині, в його селі не було, і не «усвідомлююча література», якої він не знав, а «винесене з виховання домашнього – почуття не тільки прав, але й обов'язків супроти народу»³⁰.

Озираючись у своє дитинство, В.Липинський констатує, що формування його українського світогляду почалося змалечку. «В родині у нас існували спомини давнього багатства... зв'язані з “Україною”, як в мові називалась південна частина “України”. Звідци моє прив'язання з дитинства до цього слова»³¹. В.Липинський збирався написати для членів своєї родини спомини, про що згадує у своїх листах до різних осіб, зокрема О.Назарука³². В його архіві збереглися нотатки до майбутніх спогадів. У них В.Липинський досить яскраво відобразив політичні уподобання своїх близьких: «Ми належали до зем'янства, а не до інтернаціонального магнатства і революціонізуючих офіціалістів та полупанків... Патріотизм наш носив характер державний. Тому з хвилиною заламання польської державности мусіла наступити криза»³³. Він стверджував, що його рід «вийшов з Польщі (“поль[ського] пяску”), але мав родичів на Поділлі..., де в'язався з місцевими дідичками (Качковська, Котовичка, Кординовська)»³⁴. Тому, власне, у 1908–1909 рр. В.Липинський, формуючи гурток прихильних його ідеї українців-латинників, спробував залучити до нього нащадків цих родів.

У нотатках до споминів В.Липинський окреслив своє національне спрямування. Він наголошував, що його основою «була безмежна любов до рідної землі і страх перед демократією, перед цим сусідом ласим на землю, який би міг нам землю забрати і нас знищити». Він наголошував, що «цей страх» був у всіх «кресовців», але, якщо в одних «він виливався в форму

спольщення», то у нього він трансформувався «у форму атаки на небезпеку, в формі українізації, на те, щоб взяти провід нації в свої руки»³⁵. «До українства я не додумався, – писав він. – Воно прийшло у мене саме собою, прийшло од Бога»³⁶. В іншій нотатці В.Липинський зазначав: «До України дійшов я сам. Ніхто мене не усвідомляв. І з того роблю тепер вивід, що у людей і класів які знаходяться в подібних умовах, цей процес може відбуватися так само»³⁷.

Цю тему він не раз порушував також в особистому листуванні. Зокрема, у листі до О.Назарука 19 березня 1924 р. В.Липинський писав: «Українцем – в розумінні людини зв'язаної душою і тілом, всіми емоціями і всіми матеріальними інтересами з Україною – я був не тільки од самого свого уродження, а од тієї хвилини, коли мій предок Іосиф-Антін “товариш роти панцирної” в 1759 році придбав собі землю на Поділлі, тут оженився і тут оселився»³⁸. «Моє українство, це українство мого класу так як я єсть рідний і вірний син свого класу», – наголошував він у цьому ж листі до О.Назарука. І водночас підкреслював, що не є ренегатом, «який може бути вжитий за зняряддя проти своїх рідних», і ніколи не відступав від своєї верстви³⁹. «Моє українство, це українство моєї верстви, яким я хочу врятувати цю верству од загибелі і зробити її потрібною для нашої рідної землі, для нашого рідного народу.., – писав він О.Назаруку 20 липня 1924 р., – тобто я мушу намагатися сотворити таку Україну, в якій моя рідна верства, як українська, мала-б змогу жити а не бути швидче зарізаною»⁴⁰. Водночас він підкреслював, що для нього польська автономія культурна була «порожнім звуком». «Якщо не мала бути Польща – то мусіла бути Росія, або Україна, – наголошував В.Липинський. – До Росії почуття у мене не було неприязне, але притягати вона мене не могла, бо Петербурга я не знав, а практики на Правобережжі не були симпатичні. Осталася Україна спочатку як почуття, а потім як думка, як свідомість»⁴¹.

У листі до О.Назарука 19 березня 1924 р. В.Липинський пише, що у його «родині тоді говорили тільки по польськи і французьки». Проте політична польська ідея нікого в родині не захоплювала «як ідея для нашого краю шкідлива і будучність України мислив в політичних формах зреформованої Росії»⁴². Цієї ж теми В.Липинський намагався торкнутися і у майбутніх споминах. Зокрема, в одній із своїх записок з цього приводу він занотував, що у його родині «говорили панською мовою, по польськи або по французьки», водночас «мову українську знали всі перфектно і це була перша мова якою в повному говорилося до служби і селян»⁴³. Водночас у листі до О.Назарука зізнається, що мова українська була його «першою мовою, бо няня була селянка, яка не уміла по-польськи»⁴⁴.

Наголошуючи на тому, що був «стихийним Українцем по уродженню і вихованню»⁴⁵, у листі до К.Пуласького В'ячеслав Липинський писав: «Виховання, яке я виніс із батьківського дому, заклало в мені засади, що, якщо ми – землевласники на Русі – хочемо зберегти своє існування, то повинні мати, по-перше, не тільки права, але й обов'язки, по-друге, маємо бути внутрішньо солідарні, основуючи ту солідарність на взаємній любові й повазі до старших та авторитетніших з-поміж нас»⁴⁶. Його рідні сприяли вкорінюванню любові до рідної землі у серці майбутнього історика. Про це він не раз згадує у своїх записах: «Од моєї Мами унаслідував антипатію до “короняжи” (тобто прихильників польського центрizmu, яким хизувалися подекуди мешканці Варшави і Кракова – Т.О.) і весь сентимент з яким вона кохала рідну землю»⁴⁷. Слід зазначити, що серед так званих кресових поляків на Волині і частково у Галичині набула поширення «федералістична або регіональна ідея, скерована в напрямі здобуття широкого самоврядування для “кресів”». На це, зокрема, В.Липинський звертав увагу О.Назарука у своєму листі від 27 жовтня 1924 р. «Як всяка ідея територіялістична, вона для розвитку наших українських державницьких тенденцій корисна, – наголошував він. – Але тому власне її страшенно поборюють вшехполяки, людовці і польські бюрократи-централісти»⁴⁸. Його родині були близькі саме такі політичні погляди, які підтримували федералістичний рух, не сприймали польський централізм і «культурне посланництво» польського націоналізму на «кресах»⁴⁹.

Однією з прикмет кресової шляхти було демократичне ставлення до селянства, поруч з яким польські пани мешкали і вели спільне або сусідське господарювання. У листі до О.Назарука В.Липинський 19 березня 1924 р. згадував, що той колись його лякав «форналями». Однак, за словами В.Липинського, «“форнали” – це мої рідні – після моєї верстви – найрідніші на Україні мені люди». «Мій Батько, Діди і Прадіди їх працю організували, разом з ними жили і умирали, і мене вони викормили, були свідками всіх моїх радощів і всього мого горя в найкращих моїх літах, – наголошував він. – ...Добрі і чесні форнали уміють гордитись своїм паничем зі “свого двора”, так як добрий і чесний “панич” гордий своїм форналем, так як добрий офіцер гордий своїм солдатом»⁵⁰.

Почуття відповідальності пана перед селянином, яке змалечку демонстрували його близькі, В.Липинський прагнув передати своїй верстві, а також прищепити це почуття українській інтелігенції. «Я почував, що я єсть паном, що я маю обовязки супроти українського народу і української Землі, – наголошував він у своїх нотатках. – Моє українство виходило не з бажання піддобритись під народ, а з бажання бути собою, бути паном. Мене найбільше драгувало хамство моїх близьких, які під покришкою польської ідеології звільняли себе од своїх тяжких обовязків українського Пана, покладаючи всі надії на Варшаву. Колись – думаю – ці Поляки, що кидають на мене камінням, скажуть що по мірі своїх слабих сил я урятував честь польської шляхти на Україні, а ці Українці, що мене лають, скажуть, що коли б вони піддержали були тих панів, що творили Гетьманщину, то була би Україна»⁵¹.

У своїх листах В'ячеслав Липинський не раз звертався до історії свого роду та політичних тенденцій, які йому довелося відчувати в родині. «До кінця Річпосполитої рід наш був консервативно-роялістичний, – писав він у листі до Осипа Назарука 20 липня 1924 р. – По упадку Річпосполитої мої діди і прадіди служили вірно державі Російській. Конфедерації Барської і повстань, як серед більшості осілої і земельної шляхти, в нашій роді не було»⁵². Так само яскраво політичні уподобання своєї родини описав В.Липинський в одній із записок до споминів, зазначав, що предки його за часів Річи Посполитої, «в протилежність до шляхецької демократії – були завзятими Роялістами, а по упадку Річи Посполитої вірою і правдою служили Росії». Він згадував, що його батько «був – як тоді називали – “угодовцем”», великим почитателем Володимира Спасовича – польського громадського діяча і публіциста, який разом з М.Костомаровим видавав «Goniec Europejski»⁵³. В листі до О.Назарука 19 березня 1924 р. В.Липинський у розвиток цієї теми писав, що батько його «будучину України (яку він, і Мати особливо, кохали так, що коли б хоч частина тієї привязанності була у нашій демократії, ми мали б державу) він мислив в політичних формах зреформованої Росії»⁵⁴.

Він підкріплює свої слова цікавими фактами, які наводить також і у своїх записках до споминів, і у листах до Д.Антоновича. До О.Назарука 19 березня 1924 р. він, зокрема, писав: «...улюбленим композитором моєї Матері був наш український шляхтич Завадський – шкільний товариш її братів і його чудові “Запорожські марші” грала мені Мати на фортепіяні, як я був маленькою дитиною, в нагороду за чемне поведження, а Запорожець, що був на нотах намальований, ще й нині стоїть перед моїми – працею українською нині змученими – очима...»⁵⁵. Ці ж свідчення В.Липинський підтверджує і у листі до Д.Антоновича 12 грудня 1924 р.: «Моя покійна Мати гарно грала на фортепіяні і, памятаю, ми, малі хлопці – я і брат – дуже любили, як вона грала нам бравурні “Запорожські марші”. Було їх, пригадую, два. На нотах був нарисований гарний козак на коні в галопі, з трубою, і великими буквами було надруковано: “Marche des Zaporogues”». Він припускав, що його мати могла грати «дуже тоді по наших сільських дворах поширені “Dumki i Shumki Ukrainskie” Заремби (це було десь в кінці вісімдесятих років і на початку дев'яностих, перед тим ніж я поступив в гімназію 1892 р.)»⁵⁶.

Батьківська позиція певною мірою відбилася на формуванні світогляду В'ячеслава Казимировича, який ніколи не виявляв прагнення до суто революційної діяльності. Попри те, що переважна більшість революційної української молоді скептично ставилася до

культурницької праці української інтелігенції і вважала, що аполітичний характер українського руху був серйозним гальмом на шляху національного відродження, В.Липинський бачив у формах легальної громадської праці величезну потенційну силу для політичної діяльності. Він згадував, що його батько «у 1905 р. подав записку про українізацію нищої школи в Володимирському Земстві»⁵⁷.

Деякі інші зауваги В'ячеслава Липинського дають змогу стверджувати, що його батько своїм ставленням до земельного господарства справив значний вплив на сина. Зокрема, останній писав, що Липинський-старший мріяв «знести сервітути (обмеження приватного володіння землею – *Т.О.*) і збільшити інтенсивність хазяйства»⁵⁸. Очевидно, що зацікавлення землею та покращенням форм її обробки для успішного господарювання стали визначальними для В.Липинського під час вибору фаху і були однією з причин, чому він зупинив свою увагу на агрономічному факультеті Ягеллонського університету у Кракові.

У своїх записках до споминів, окреслюючи впливи родини на формування свого світосприйняття, В.Липинський писав: «Мій Батько, який любив землю, який був добрим хазяєм, який не мав ніяких польських тенденцій, як угодовець не мав нічого проти мого українства. Його тільки дратувало моє одночасне омуличення». Вчений зізнається, що невдовзі впевнився, що його батько мав рацію. «Я потім дійсно переконався, що тільки раса сильних поміщиків (творив програму) може відродити Україну, тільки вона зможе виховати з посеред народніх верств таких же сильних своїх замістителів, а не тих мазгаюватих, слезливих і бридких інтелігентів, яких виховало покоління українофілів і каючихся дворян, – підкреслював він. – Коли ця раса ще зможе відродитись, Україна буде спасена, як ні – вона згине в боротьбі»⁵⁹.

В'ячеслав Липинський не лише усвідомив сенс батькової позиції, але й все своє життя реалізував принцип: ніколи не зрікатися своєї верстви. У листі до О.Назарука 19 березня 1924 р. він пише, що належить тілом і душею до «польської шляхти» на Україні і є «своєї верстви найвірнішим сином»⁶⁰. «Я любив Україну, але і любив свій клас і мислити Україну на руїні мого Роду, мого дому, моєї рідні, мого класу – я не міг, – наголошував він. – І так, я думаю, повинна мислити кожна (нормальна) людина»⁶¹. І водночас охарактеризує себе як «стихийного, “несвідомого” Українця по уродженню і вихованню», або «“поляка” по розговірній мові і релігії, врешті, русофіла по винесеним з дому політичним поглядам»⁶².

У цих словах немає суперечностей, особливо якщо згадати, що, коли наприкінці XIX ст. зусиллями діячів нової генерації – Б.Грінченка, В.Самійленка, М.Коцюбинського, Лесі Українки, А.Кримського, О.Кониського та ін. – закладалися підвалини потужного національного суспільно-політичного руху, душею української інтелігенції був напівугорець, напівполяк за походженням В.Антонович. Активна громадська позиція цих діячів, попри її культурницьке забарвлення, мала, безперечно, політичне значення. Це, зрештою, стало певним дороговказом для В.Липинського у виборі політичних форм боротьби за незалежність України, які прагнув пересадити паростки українського громадсько-політичного життя у національно-державницький ґрунт. Тому, коли він уже у гімназійний час почув ідеї української самостійності, гасло «припало до душі більше, ніж винесене з дому русофілство», і він, за власним зізнанням, вложив у нього «свій стихійний, органічний, унаслідований від предків, шляхецько-український, отже в результаті: різко протисоціалістичний і проти державницько-польський зміст»⁶³.

Накреслюючи конспект своїх майбутніх споминів, В.Липинський занотував, що у їх «волинському дворі» згадували про Вацлава-Северина Жевуського (Ревуського, Ржевуського, 1785–1831) – мандрівника, поета і мемуариста, відомого під псевдонімами Емір, Козак Ревуха, який писав музику на вірші Т.Падури. Він був сусідом та знайомим його діда Аполінарія Рокицького⁶⁴. Принагідно варто згадати, що граф Венцислав Жевуський, герба Кривда був сином учасника Торговицької конфедерації Северина Ревуського, коронного польського гетьмана, і Констанції з роду Любомирських. Музикант, який добре співав по-італійськи, писав орієнтальну музику (а також прозу, вірші, філософські твори французькою та польською

мовами, зокрема поему «Оксана»). Разом з відомим орієнталістом Йозефом фон Гаммером видавав журнал «Fundgruben des Orients», заснував перший у Європі інститут орієнталістичних досліджень. Деякий час жив на Волині і в Ополі. Повернувшись у 1821 р. на Поділля після трирічного походу на Схід, заснував у своєму дворі у Саврані на Вінниччині школу бандуристів, лірників і кобзарів. Водночас належав до польського Патріотичного товариства (разом із Тимком Падурую, який співпрацював з В.Жевуським у школі торбаністів і бандуристів). Брав участь у польському повстанні 1830–1831 рр. Після поразки у битві з російським військом під Дашевом зник за нез'ясованих обставин. Романтична постать графа В.Жевуського привертала увагу А.Міцкевича, Ю.Словацького, Тиміш Падура зробив його героєм своїх пісень «Золотая борода», «Ревуха» («Спів Ревухи»). Слова пісні: «Гей, пане гетьмане Золотая Борода (...), Гей, пане Ревуцький, прийде ну же, милий ляше» були добре відомі у родині Рокицьких, а згодом і Липинських.

Важливо зазначити, що традицію, не зрікаючись своєї верстви, діяти як невід'ємна складова місцевого життя і бути впливовим чинником суспільного і культурного руху Правобережній Україні В'ячеслав Липинський виніс від свого дядька по матері Адама Аполлінарійовича Рокицького (1846–1925) – брата матері В'ячеслава Липинського, який мав на нього сильний вплив. Не виключено, що саме від нього В'ячеслав Липинський довідався, що правобережна шляхта, яка вважає себе польською, насправді є українською за походженням і раніше відігравала провідну роль у вітчизняній історії. На думку Л.-Р.Біласа, А.Рокицький відіграв вирішальну роль у формуванні національного самоусвідомлення свого сестринця. Завдяки йому молодий В.Липинський не лише дуже цікавився історією України і козацтва, а й «запалав до неї великою любов'ю»⁶⁵.

А.Рокицький часто гостював у Липинських і дуже любив первістка сестри, якому у подальшому подарував хутір Русалівські Чагарі на Уманщині поблизу свого маєтку Русалівка. А.Рокицький, як писав у некролозі на пам'ять свого сусіда граф Адам Монтрезор, належав до «старих типів українського правобережного шляхтича-пана, одного з цих представників нашої земельної верстви, що ціле життя присвятили невтомній, витривалій праці на землі, – праці, яка лягала в основу культури та загального добробуту цієї землі»⁶⁶. З діда-прадіда поміщики зразка Адама Рокицького, зв'язавши свою «долю з долею своєї ділщини», на відміну від колоністів, які звертають «серця і думки» у бік метрополії, черпали свою силу в любові до землі, на якій народилися і вкладали в неї свою працю⁶⁷. І хоч крайова свідомість цих поміщиків не набула якихось виразних організаційних форм, проте чітко відмежовувала їх від традицій, які нав'язувалися колишньою метрополією – Варшавою або тогочасним Петербургом⁶⁸. Про ці ж прояви згадував у цитованих вище нотатках В.Липинський, коли писав про антипатію своєї матері до «короняжи»⁶⁹.

А.Рокицький вважався спадкоємцем поширеної колись серед правобережного панства прихильності до окремих форм місцевого життя, яка в першій половині XIX століття виявлялась у так званій «балагульщині» і в «козакофільстві». В цій традиційній прив'язаності збереглися останні риси та сліди старої шляхетсько-української культури, стародавні форми життя, як писав А.Монтрезор⁷⁰. На перегони, полювання тощо А.Рокицький, за свідченням знайомих, з'являвся на старомодних українських шарабанах та бричках, з типовою для України «балагульською» упряжжю, з прислугою, одягненою по-козацьки. Дядько В.Липинського любив одягати «славутську» українську бурку або шляхетську чамару. «А був в цих зовнішніх формах глибокий зміст: був в них цей окремий своєрідний тип щоденного життя, без якого не може бути ані окремої культури національної, ані сполучена в одну в культурно-національну цілість верхів і низів громадянства»⁷¹.

За рахунок активної господарської діяльності А.Рокицький добився процвітання свого маєтку. Він господарював сам, не користуючись послугами управителів та орендарів. Цей «освічений поміщик» став взірцем для наслідування В.Липинським у господарюванні на землі,

отриманій у дарунок. У землевласницькій традиції і дядько, і племінник бачили не лише права, але й обов'язок «служити усіма духовими й фізичними силами» українській землі і повернути «Землі Українській здобуті моральні і матеріальні цінності, не розпорощеними». Тому у своєму заповіті А.Рокицький відписав ділянку землі у рідному селі Русалівка для закладення сільськогосподарської школи для селян. Як писав А.Монтрезор, «школа ця – згідно його бажанню – мала-б виховувати культурних господарів селян, а не полу інтелігентів-революціонерів... В цім напрямі працював він вже віддавна, заклавши на своїй землі взірцеве селянське господарство, на якому під його доглядом господарювали самі місцеві селяни». Свою останню волю – здійснення мрії про школу для селян-хліборобів – А.Рокицький, будучи бездітним, доручив виконати своєму сестринцеві В'ячеславу Липинському⁷².

А.Рокицький приділяв чимало уваги місцевому громадському життю: брав досить активну участь у земстві, був чільними членом Умансько-Липовецького рільничого товариства, київської «Просвіти». Всією душею співчував національному відродженню України і щиро підтримував ідеї, які зародилися в душі В'ячеслава Липинського. Завдяки матеріальній допомозі свого дядька останній видавав у Києві в 1909 р. «Przegląd Krajowy», а у 1912 р. – збірник «Z Dziejów Ukrainy». Крім того, дядько допомагав В'ячеславу Липинському «своїм великим авторитетом серед місцевих шляхетських землевласницьких кругів уряджувати»⁷³.

Для В.Липинського навколишні умови, природа, місцеві побут та культура були вагомими чинниками впливу на особистість. У своїй першій історико-публіцистичній праці «Szlachta na Ukrainie», виданій 1909 р. у Кракові й призначеній для привернення польської та сполонізованої шляхти Правобережної України до участі в українському русі, він писав: «Суспільна вартість людини... за нормальних історичних умов спирається передусім на окремих, властивий лише для даної національності психологічний склад, залежний від таких потужних і постійно діючих чинників, як навколишня природа й суцільний у своїй масі народно-національний елемент, що оточує особу». Ці складові людського психологічного типу, на його думку, залишаються, незалежно від того, ким людина себе вважає, і є українськими, «бо українським є народне море навколо нас, з якого ми вийшли і в якому живемо не від учора, а протягом цілих століть, як українськими є рідні степи, поля й ліси – вся наша українська природа»⁷⁴.

Як уже зазначалося, В'ячеслав Липинський був первістком у родині. Він мав двох братів Станіслава і Володимира та сестру Ванду. Брат Станіслав Липинський (1884–1954) обрав фах ученого-агронома. Освіту набув у Житомирській гімназії та Першій київській гімназії. Навчався в Київському політехнічному інституті та аграрному відділенні університету в Липську. Доктор філософії. З 1910 р. разом з батьком упорядковував господарство в с. Затурці, запроваджуючи новаторські методи ведення господарства. Був членом Володимирського повітового земства та Волинського губернського земства і членом правління аграрного товариства в Луцьку і Володимирі. В 1909–1910 рр. він писав статті на сільськогосподарську тематику до «Przegląd Krajowy», який видавав старший брат В'ячеслав. Під час Першої світової війни Станіслав Липинський працював в агрономічному відділі Союзу земств Південно-Західного фронту. У міжвоєнний період займався відбудовою зруйнованого маєтку. Після вторгнення радянських військ на територію Волині 17 вересня 1939 р. разом з родиною виїхав з рідного с. Затурці у глиб польської території⁷⁵. Після війни керував лабораторією досліджень картоплі в Гданську – Вжещу. Помер і похований у Сопоті. Його син Ян Липинський залишив свої спогади про родину Липинських «Z Zaturzec do Zaturzec 1939–1994», український варіант яких виголосив у формі доповіді «Вацлав Липинський і його родина» на конференції на честь свого дядька «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна» (1992)⁷⁶.

Молодший брат В'ячеслава Липинського – Володимир (1887–1976) – був за фахом лікарем. У 1916 р. отримав медичну освіту у Київському університеті. Під час навчання брата у Києві В'ячеслав Липинський, відвідуючи місто, зупинився в його помешканні на вул. Фундуклеївській,

52 (нині – вул. Б.Хмельницького)⁷⁷. Працював у Луцьку повітовим лікарем, згодом – військовим лікарем. З 1944 р. мешкав у Варшаві, Кракові, згодом – Сопоті, де працював лікарем-дерматологом.

Сестра В'ячеслава Ванда-Юліана (1891–1979) – власниця частини маєтку Торчин у Луцькому повіті, де разом з чоловіком Бруноном Змієвським займалася господарством до 1939 р. Згодом мешкала в Ківерцях, після Другої світової війни – на Помор'ї і в Мазурії⁷⁸.

В'ячеслав Липинський в одній з своїх записок занотував, що метою його життя було, аби братам його жилося «краще, щоб вони почували себе своїми, а не чужими серед українського народу і на українській землі»⁷⁹. В свою чергу, вони підтримували його особисто, а також фінансували публіцистичну працю. Так, у листі до Сергія Шелухіна від 12 червня 1923 р. він згадує, що чекає фінансової допомоги від брата Станіслава для видання журналу «Хліборобська Україна»⁸⁰. У листі до І.Кревецького 19 грудня 1928 р., розповідаючи про придбання маленької хатинки у австрійській гірській місцевості поблизу Грацу, писав: «Врешті на поміч прийшли мені мої брати з Волині, яких стан маєтковий єсть кращий ніж мій, бо їм “народ український” землю “без викупу” досі принаймні не забрав. Вони купили тут мені хатину...»⁸¹.

Листи до матері, написані під час військових та революційних подій 1916–1917 рр., засвідчують, що Клара Липинська підтримувала українські погляди сина і сприяла втіленню у життя його політичних проєктів. 14 червня 1917 р. В.Липинський писав з Полтави, де у той час служив у кінному запасі: «Мені дійсно було приємно читати в листі дорогої мами, що мама цікавиться українськими справами в “Dzienniku [Kijowskim]” і що питання ці маму інтересують». Він констатує, що це для нього велика втіха, оскільки мама завжди допомагає йому в «роботі для української ідеї, яка зараз починає бути ясною і зрозумілою навіть для тих, хто донедавна вороже або байдуже до неї відносився». Він підкреслює, що саме завдяки матері «зобов'язаний тим, що мав можливість, наскільки вистачало сил працювати за ідею». Він висловлював жаль, що через військову службу не може бути у Києві, бо Україна «переживає справді історичні моменти, моменти, які трапляються один раз в сотні років»⁸². Подібні зізнання В.Липинського свідчать про повне порозуміння між ним та матір'ю у питаннях щодо майбутнього їхньої батьківщини.

В іншому листі до матері, датованому 14 червня 1917 р., В.Липинський пише, що отримав телеграму від брата Станіслава про спробу останнього від імені Союзу українців-латинників налагодити контакт з Українською Центральною радою. В'ячеслав Липинський писав, що через військову службу не може приїхати до Києва, і просив матір дізнатися у брата, чи зміг він побачитись з професором М.Грушевським, до якого він радив звернутися⁸³. Інші листи В.Липинського засвідчують, що він ділився з матір'ю багатьма своїми політичними проєктами.

Восени 1977 р. першому президенту Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського (Філадельфія) С.Зиблікевичу вдалося встановити тісні контакти з членами родини Липинських, які мешкали в Польщі, а також з донькою В'ячеслава Липинського – Євою (у заміжжі – Голковською, згодом – Сендзельовською), яка жила в Лондоні⁸⁴. Вона надіслала до СЕДІ значну колекцію приватних матеріалів батька: світлина 1894–1918 рр., оригінальні листи до матері, дипломатичний паспорт батька з часів Директорії УНР та деякі документи. Крім того, передала 40 світлин (оригінальних та копії) родини Липинських, а також фото помертної маски В.Липинського, панахиди по В.Липинському у Відні та ін.⁸⁵

Серед іншого були і листи В.Липинського до його матері Клари (з роду Рокицьких) (7 конвертів і 14 поштових відправлень) та сестри Ванди Змієвської (1 поштове відправлення), які зберігалися в оригінальному великому конверті з автографом В.Липинського⁸⁶. Відомо, що за бажанням діяча листування з родиною та частина його книжок були передані родині. Його брат Станіслав вивіз бібліотеку й родинний епістолярій після смерті В.Липинського

до маєтку в Затурцях на Волині, де все це загинуло під час Другої світової війни. Як наголошує Р.Залуцький – упорядник та переписувач листування В.Липинського, усі листи до родини він писав польською мовою, про що свідчать польські записи імен у «Реєстрі»⁸⁷.

Листи до матері В.Липинський писав у жовтні 1916 р. – вересні 1917 р. з Полтави до Боярки біля Києва, де мешкала тоді його мати разом з дочкою Вандою. Ці нечисленні листи до матері й один лист до сестри Ванди Змієвської, за словами Р.Залуцького, «відрізняються від решти листування не тільки змістом, а й сердечністю та інтимністю, що характеризує ставлення Липинського до матері та, мабуть, до всієї його родини»⁸⁸.

Розглядаючи проблему, наскільки рід та родина вплинули на політичний світогляд В'ячеслава Липинського, варто зазначити, що вони були невід'ємною складовою його власної моралі й шляхетності. Як зазначав Є.Пизюр, В.Липинському була властива «моральна інтегральність, що наказувала нести відповідальність за раз зроблений крок, тим більше, коли цей крок був політичний у своїй натурі»⁸⁹. Прагнучи реалізувати свій «план ідеального політичного ладу у формі класократії», В.Липинський черпав насагу у лицарстві правобережної шляхти, до якої належала його династія. Водночас він прагнув використати досвід історичної традиції національного державотворення, який виявився у Галицько-Волинській державі, проявився у Литовсько-Руську добу, а нового звучання набув за часів гетьмана Богдана Хмельницького. Водночас лише українська природа та людський темперамент давали можливість реалізувати його політичний задум. У цьому, на думку Є.Пизюра, була «додаткова причина вірності В.Липинського українській справі»⁹⁰. Ще однією суттєвою складовою його особистості було релігійне виховання. 5 листопада 1923 р. В.Липинський записав для своїх споминів: «Чи стане в мене сил дати людям те, що дійсно творить суть мого ества: інстинктова, расова потреба держави своєї, власної, свого власного організованого життя на землі, яку я тим самим інстинктом, “всею душею”, як прийнято казати, – люблю... І коли Бог призначив мені цю працю виконати, значить, вона Його замислам потрібна. І не мому розуму ці замисли контролювати. Отже, нехай буде воля Твоя, і дай мені, Боже, силу перебороти зневіру, що пливе з розуму, з рефлексій»⁹¹.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ *Gancarz B.* «My, szlashta ukraińska...»: Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. – Kraków, 2006; *Приймак О.* Громадсько-політична та наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського: дис... канд. іст. наук. – Харків, 2011; *Передерій І.* В'ячеслав Липинський: Етнічний поляк, політичний українець. – Полтава, 2012 та ін.

² *Pulaski Kazimierz.* Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdaw: Monografia historyczno-genealogiczna. – Wiedeń 1922.

³ *Сенютович-Бережний В.* Рід В'ячеслава Липинського // *Державницька думка.* – 1952. – №6. – С.44–48.

⁴ *Bilas L.-R.* The Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // *Vol.IX.* – N.3–4. – 1985. – P.58.

⁵ Архів ім. Д.В.Антоновича Української вільної академії наук у США (далі – Архів УВАН). – Ф.319 (О.Оглоблина).

⁶ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн.2. – К., 2010. – С.230–231.

⁷ Там само. – С.294–295, 457.

⁸ *Gancarz B.* «My, szlashta ukraińska...». – С.18.

⁹ *Сенютович-Бережний В.* Вказ. праця. – С.44.

¹⁰ Там само.

¹¹ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн.2. – С.460.

- ¹² Сенютович-Бережний В. Вказ. праця. – С.45; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.247.
- ¹³ Сенютович-Бережний В. Вказ. праця. – С.45.
- ¹⁴ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн.2. – С.460.
- ¹⁵ Сенютович-Бережний В. Вказ. праця. – С.45–46.
- ¹⁶ Там само. – С.46.
- ¹⁷ Там само. – С.47.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С.46.
- ²⁰ Там само. – С.47.
- ²¹ За документами та записом в автобіографії – Вацлав-Вікентій, по-батькові – Казимир-Сильвестр-Антоній (В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн.2. – К., 2010. – С.460; Державний архів м. Києва. – Ф.109. – Оп.94. – Спр.788. – Арк.18зв.).
- ²² Липинський Я. Вацлав Липинський і його родина // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С.235.
- ²³ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн.2. – С.460.
- ²⁴ Державний архів м. Києва. – Ф.108. – Оп.93. – Спр.915. – Арк.2.
- ²⁵ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego S II 512 B-Rodowody studentów (karty wpisowe) 1904/05, polr.
- ²⁶ Gancarz B. «My, szlashta ukraińska...». – S.17–18.
- ²⁷ Ibidem. – S.22–23.
- ²⁸ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського (далі – Архів СЄДІ). – I-2-10.
- ²⁹ Там само. – I-2-4.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – I-4-8.
- ³³ Там само. – I-2-4.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – I-2-10.
- ³⁷ Там само. – I-2-4.
- ³⁸ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука / Упор. М.Дядюк. – Львів, 2004. – С.38.
- ³⁹ Там само. – С.36.
- ⁴⁰ Архів СЄДІ. – I-4-8.
- ⁴¹ Там само. – I-2-4.
- ⁴² Там само. – I-4-8.
- ⁴³ Там само. – I-2-10.
- ⁴⁴ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С.38.
- ⁴⁵ Архів СЄДІ. – I-2-10.
- ⁴⁶ В'ячеслав Липинський і Волинь: Путівник. – Луцьк, 2007. – С.7–8.
- ⁴⁷ Архів СЄДІ. – I-2-10.
- ⁴⁸ Там само. – I-4-8.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С.28.
- ⁵¹ Архів СЄДІ. – I-2-4.

- ⁵² Архів УВАН. – Ф.159 (В.Рудка).
- ⁵³ Архів СЄДІ. – І-2-10.
- ⁵⁴ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С.39.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3956. – Оп.2. – Спр.46. – Арк.103–103зв.
- ⁵⁷ Архів СЄДІ. – І-2-10.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С.36–37.
- ⁶¹ Архів СЄДІ. – І-2-4.
- ⁶² Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С.39.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Архів СЄДІ. – І-2-10.
- ⁶⁵ Білас Л. Вячеслав Липинський – як історик // Вячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С.34.
- ⁶⁶ Монтрезор А. Адам Рокицький (Некролог) // Хліборобська Україна. – Кн.5. – Відень, 1925. – С.385–386.
- ⁶⁷ Там само. – С.386.
- ⁶⁸ Масненко В. Адам Рокицький і його роль у житті Вячеслава Липинського // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – Вип. II. – К., 2003. – С.147.
- ⁶⁹ Архів СЄДІ. – І-2-10.
- ⁷⁰ Монтрезор А. Вказ. праця. – С.388.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само. – С.387.
- ⁷⁴ Липинський В'ячеслав. Суспільно-політичні твори (1908–1917). – Т.1. – К., 2015. – С.231, 233.
- ⁷⁵ Jan Lipiński – Z Zaturzec do Zaturzec 1939–1994. – Kraków, 1994, maszynopis u zbiorach autora. – S.1.
- ⁷⁶ Липинський Я. Вказ. праця. – С.235–237.
- ⁷⁷ Весь Киев: адресная и справочная книга на 1915 год / С.М.Богуславский. – К., 1915. – С.355.
- ⁷⁸ Липинський Я. Вказ. праця. – С.236.
- ⁷⁹ Архів СЄДІ. – І-2-10.
- ⁸⁰ Вячеслав Липинський та його доба. – Кн.2. – С.391.
- ⁸¹ Там само. – С.279.
- ⁸² Вячеслав Липинський та його доба. – Кн.4. – К., 2015. – С.552.
- ⁸³ Там само. – С.552.
- ⁸⁴ Архів СЄДІ. – І-7-1.
- ⁸⁵ Там само. – І-1-2.
- ⁸⁶ Там само. – І-4-15.
- ⁸⁷ Залуцький Р. Листування Вячеслава Липинського у західних архівах (біографічний нарис) // Липинський В. Листування. – Т.1. – К.; Філадельфія, 2003. – С.59.
- ⁸⁸ Там само. – С.60.
- ⁸⁹ Пізюр С. Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. – Мюнхен, 1969. – №9. – С.114.
- ⁹⁰ Там само. – С.115.
- ⁹¹ Архів СЄДІ. – І-2-4.